

Místo *Babičky* ve vývoji české literatury z pohledu genderu

IRINA WUTSDORFF

Na *Babičce* je – hlavně z pohledu genderu – fascinující, že představuje dílo napsané ženou, které je pevně umístěno v kánonu české literatury. Ve svém příspěvku se proto chci z tohoto pohledu podívat na otázku, která už byla mnohokrát položena, totiž otázkou místa *Babičky* ve vývoji české literatury. Odpověď budu hledat na dvou úrovních: sledováním dominantní vrstvy textu a orientací spíše na kritérium národní lze najít odpověď, proč *Babička* zřejmě dokonale splnila požadavky své doby; hlubším způsobem čtení, který přihlíží i k rozporuplnosti textu (a tím je orientován spíš na kritérium estetické), by bylo lze najít odpověď na trvající čtenářskou atraktivitu *Babičky* (ať již čtenáři myslíme básníky, spisovatele¹ nebo „jen“ milovníky dobrých knih). V obou případech se mohu opřít o již existující odpovědi, z perspektivy genderu se však budeme ptát poněkud odlišně: Jaké ženské hodnoty, respektive hodnoty tradičně považované za ženské, se dají v textu najít a jak jsou uplatněny v kontextu obrozenecké kultury? V druhém případě: Do jaké míry se dá pozorovat jistá hra s těmito tradičními očekáváními a do jaké míry jsou tradiční obrazy ženskosti možná dokonce převráceny? Tyto otázky nás v závěru vedou k uvažování o metafikčním statusu tohoto ženou napsaného textu, který se stal kanonickým příkladem obrozenecké literatury.

Nejnámější studií o místu *Babičky* ve vývoji české literatury je jistě práce Felixe Vodičky (1958), proti jehož tvrzení o bezsyzetovosti *Babičky* se obrátil už Václav Černý (1982). V jistém smyslu i novější studie Miloše Sedmidubského (1991) o idyličnosti *Babičky* i práce Gudrun Langerové (1998a, 1998b, 1999) o kul-

1] Srov. anketu, kterou Susann Rothová provedla (1987–1991) mezi současnými českými spisovateli (Roth 1991).

turním umístění *Babičky* v obrozeneckém kontextu dávají odpověď na tuto otázku, protože ukazují, jakým způsobem se Němcové podařilo vyhovět požadavkům své doby, splnit deziderata obrozenecké literatury. Miloš Sedmidubský ukazuje, jak je v *Babičce* vytvořena idyla symbiózou urbánního a rustikálního. Českou obrozeneckou ideologií idealizovaný život na vesnici není totiž popisován přímo, ale je v osobě babičky přemísťován do místa dění a realizován už jenom jako reminiscence. Odpovídá tím dvěma reáliím obrozenecké společnosti té doby. Za prvé tomu, že idealizovaný vesnický život takto už ani neexistuje, a proto se dá zobrazit už jenom jako vzpomínka. A za druhé, že nositelem obrozenecké ideologie a zároveň hlavním adresátem této ideologie je maloměšťanstvo², což je sociální vrstva, která stojí v centru popisů v *Babičce*: mlynář, myslivec, hostinský. Zobrazeno je vlastně jejich hledání a/nebo obrana (české) identity v malém, přesně ohraničeném světě ve styku, respektive v protikladu k většímu (většinou německy mluvícímu) urbánnímu světu.

Katrin Berwangerová (2001) upozornila na zásadní postavení živé mluvy v *Babičce*, mluví o „povídavosti“ („Redseligkeit“) zobrazených postav. Všechny si s oblibou a se smyslem pro krásu řeči vzájemně vypravují. Tím si vytvářejí a upevňují svou kolektivní identitu. Vypravováním se tradují hodnoty a zvyky, podle kterých babička byla zvyklá řídit svůj život, tím se malá společnost údolí ujišťuje o platnosti těchto hodnot. Nejsilnějším příkladem je jistě příběh Viktorky, která tím, že opustila svého ženicha a sledova-

2] Na tento fakt v poslední době upozorňují sociologové a historikové, jako např. Miroslav Hroch (1995 a 1999) ve svých studiích ke vzniku české národní společnosti. Další příklady uvádí Jiřina van Leeuwen-Turnovcová (2002), která ze slabého postavení českého měšťanstva vyvozuje až dodnes přetrvávající slabé postavení hovorové češtiny vně oficiálních kontextů. Takzvaná elaborovaná jazyková praxe v Čechách nebyla – jako v jiných evropských zemích třeba v měšťanském salonu – utvářena jako kód decentní distance vytvářejícího se měšťanstva vůči sociálně nižším vrstvám. Naopak český obrozenecký model mentality je egalitický, čímž odpovídá sociálnímu faktu, že národní inteligence většinou vycházela z venkovského drobného měšťanstva, resp. ze střední vrstvy, a spíše než ukázat vědomí o vlastní příslušnosti k elitě jistým elaborovaným kódem jazyka a chování cítila potřebu se egalistickým kódem jazyka a chování vymezovat vůči onomu měšťanskému, „německy“ pocitovanému kódu.

la cizího černého vojáka, v očích místní společnosti nejednala správně a svým šílenstvím byla za to v jistém smyslu potrestána. Jiným příkladem je ale také případ, kdy Kristla vypravuje babičce o tom, jak Míla se svými kamarády dal takzvanému Taliánovi lekci. Na rozdíl od Viktorky Kristla odolala cizímu svůdci a její (budoucí) ženich – podle představ místní společnosti – legitimně bránil své právo. Tak se vypravováním dává najevo a upevňuje onen systém hodnotové orientace, který se zdůrazňuje v neposlední řadě tím, jak se sám malý svět údolí ohrazuje vůči většímu, cizímu. Toto vylučování čehokoli, co je definováno jako cizí, patří obvykle k procesům sebedefinice a osvojení si světa. Přitom se pro české čtenářstvo vzorná společnost malého údolí konstituuje vypravováním trojím způsobem: obsahově v tom, o čem se vypravuje, prakticky v samém aktu vypravování, při kterém se členové společenství druží, a formálně v použití živé lidové řeči.

Z pohledu genderu není divu, že to byla právě autorka, která tento moment družného/společenského lidového vyprávění vnášela do české literatury. Vybrala si tím oblast, která je považována za ženskou, aby ji integrovala do sféry literatury a aby si tím vybojovala své místo v této (doposud mužsky dominované) literatuře. Ústní tradice, vypravování (tím víc, když je jako v *Babičce* spojeno s předemím) je tradičně žensky konotováno. Nalezení způsobu literárního zobrazení živé řeči lidu je jedním z inovativních příspěvků Němcové k vývoji české literatury. V povídkavosti jejích postav se vyjadřuje pozitivní sebedefinice oné měšťanské společnosti v malém údolí, která je pro svou dobu typická a zároveň je jakoby odrazem ideální české společnosti. Tím dává dílo podnět k identifikačnímu způsobu čtení.

Když se ale podíváme na to, kdo vlastně vypravuje a co a jak je vyprávěno, dostaneme se k oné druhé, rozporuplnější úrovni. Reinhard Ibler (1993) velmi přesvědčivě ukázal, jak způsoby čtení *Babičky*, zdůrazňující její idyličnost, cykličnost a bezsyžetovost, ji vlastně oceňují podle národně-ideologických měřítek. Jeho analýza oproti tomu ukazuje komplexní strukturu různých syžetových linií. Dění kolem Starého bělidla tvoří hlavní linii, která je sice retardována popisy různých svátků ročního anebo nedělního

cyklu, přesto se ale dá mluvit o událostech, které jsou prezentované na této hlavní, v popředí stojící linii: obtíže, které Kristla a Míla musejí překonat na cestě ke svatbě, setkání babičky a paní kněžny, z něhož se vyvíjí přátelský vztah mezi oběma ženami, který je vlastně předpokladem babiččinych možností pozitivně působit na své okolí.

Kromě toho existují dvě vedlejší syžetové linie: příběh o Viktorce a události z babiččiny minulosti, o kterých se na třech místech vypravuje. Všechny tři syžetové linie jsou mezi sebou propojeny paralelami: ve všech třech příbězích hraje roli vojsko, respektive vojenská služba. Babička překročila bez povolení rodičů hranice nejenom vesnice, ale tehdy i státu, aby – jako Viktorka – šla za svým milým. Přece ale – a v tom je rozdíl důležitý pro hodnocení jejího jednání – její milý byl Čech a ona zpětně žádala rodiče o povolení k sňatku. Viktorčin svůdce pocházel (prý) z vyšší vrstvy, vypadal cizí a ovládal prý démonické síly. Má paralelu v postavě komorníka zvaného „Taliána“, proti kterému se Kristla s pomocí Míly úspěšně brání, a v postavě důstojníka, se kterým se mladá Madlena (tj. babička) dokonce pere. V tomto dějovém prvku je vlastně už naznačen rozdíl v samostatnosti a ráznosti mezi Kristlou a mladou Madlenou: zatímco Kristla a Míla nevidí žádnou možnost zabránit hrozící vojenské službě, Jiří utíká před dlouholetou službou do Pruska a Madlena tam jde za ním, aby se za něho provdala, i když i tam byl (na kratší dobu) odveden k vojsku. Mílu se posléze podaří osvobodit ze služby jen díky intervenci babičky u kněžny. Kristla, která pak slaví s Mílou svatbu, se tím stává jedinou (ženskou) postavou, která bude uvnitř ohraničeného světa malého údolí šťastná. Je tak ztělesněním onoho ideálu domorodé vytrvalosti, který stojí v popředí idylické struktury textu a který babička zprostředkovává svým zachováváním tradičních zvyků (a který v tomto případě svou aktivitou i zajišťuje).

Přitom ale nejen příběh o Viktorce, ale i babiččiny příběhy o událostech z jejího mládí jsou s tímto ideálem v rozporu. Babička sice přichází na Staré bělidlo z nedotčené společnosti pohorské vesnice a vnese do něj hodnotový systém tohoto starobylého světa, sama ale v průběhu svého života několikrát překračuje tradiční

hranice tohoto systému. Svým útěkem za milým a později tím, že si dvakrát vybudovala vlastní existenci tkalcovstvím, vzala své štěstí do vlastních rukou. Souhlasím s názorem Reinharda Iblera, že se má hledat trvalá estetická působnost *Babičky* v české literatuře v takovéto vícevrstevnosti textu, jaká se ukazuje například v protikladu mezi tradičním obrazem ženskosti reprezentovaným Kristlou a obrazem rázné samostatné ženy reprezentovaným babičkou v době mládí.

Opět bych zde ráda doplnila tento aspekt z pohledu genderu: Gudrun Langerová (1998b: 137) se už zmínila o tom, že mužské postavy v *Babičce* jsou narýsovány spíš matně. Dá se to vysvětlit tím, že dění se odehrává kolem hlavní postavy babičky, což znamená, že jsou popsány spíš ženské práce jako předení, pečení, krmení domácích zvířat atd. Jedinou mužskou postavou, která je vytvářena o něco plastičtěji, je pan myslivec, který je zároveň jediným mužem, z jehož úst se dozvíme jeden z vložených příběhů, totiž historku o Viktorce. Tato historka se ale vymyká i něčím jiným: je to jediný příběh, který je sice podán v přímé řeči, ale nejedná o něčem, co vypravující osoba sama prožila. Myslivec tento příběh zná z větší části jen z povídání jiných. On sám byl svědkem jenom toho, jak Viktorka „cosi do vody zahazuje“ (Němcová 1995: 77), totiž svého – v té době možná už mrtvého – novorozence; zbytek ví z druhé ruky. Je také příznačné, že u jeho vyprávění se klade zřetel na estetický způsob prezentace: „Jen povídej, tatíku, povídej, hezky nám ujde chvilka“ (Němcová 1995: 59), povzbuzuje ho jeho žena k vyprávění příběhu, který ona už zná. Příběh o Viktorce je tím prezentován jako součást kultivované praxe vypravování, která je několikrát popisována v textu. Patří k tomu jistý rituální rámeček – vypravuje se v zimě během přástvy, respektive v létě, kdy babička aspoň drží v ruce vřetánko. U mužů tomu odpovídá dýmka, kterou si pan myslivec předem cpe a kterou odloží až na konci vyprávění. Miloš Sedmidubský (1991: 28–31, 60–64) upozornil na to, že v tradici idyly jsou motivy nejenom pletení, které se dá chápat jako vázání nevázané (pudové) přírody, ale i kouření dýmky (jako moderní ekvivalent klasické hry na flétnu) pevně svázané s pastýřským básnictvím a odkazují tak na slovesné umění jako

na orfickou, přírodu přemáhající moc. Právě historka o Viktorce, kterou mohou obyvatelé údolí každodenně potkat, se dá číst jako pokus přemoci bezuzdnou (ženskou) pudovou přírodu, získat vládu nad tímto živlem nacházejícím se symbolicky i reálně vně kulturního řádu. Je příznačné, že toto osvojení si vyloučeného se koná prostřednictvím vyprávění muže.

Máme tu tedy silně kultivovanou techniku vypravování, která je označena jistými rituálními praxemi jako předení, respektive kouření dýmky. Slouží k ilustraci a tradování hodnotového systému maloměstřanské společnosti údolí, která tímto zároveň konstituuje a upevňuje svou kolektivní identitu. K tomuto typu patří i babiččino vyprávění o tom, jak dostala tolar od císaře Josefa. U jejich dvou dalších vyprávění z minulosti tento rituální rámec ale chybí. Vyvíjejí se spontánně ze situace rozhovoru, v prvním případě s kněžnou, ve druhém s Kristlou, a týkají se individuálních autentických prožitků babičky. Naznačují se i obsahové individualnosti: ráznost babiččina jednání neodpovídá tradičnímu modelu role ženy. Při přesnějším pohledu se tedy její historie dá mnohem méně integrovat do idylického světa údolí než historka o Viktorce, která se dá opakovaně vypravovat a tím i ovládat. To znamená, že životní příběh postavy, která zdánlivě v celkové struktuře textu funguje jako garant starobylého řádu života, tomuto tradičnímu řádu, který byl (re)instalován jejím příchodem na Staré bělidlo odporuje.

Tím se ale i vypravování, které se na první pohled jeví jako jednotný konstantní rys struktury textu, rozpadá do dvou typů. Na jedné straně je kulturně ritualizovaná praxe vypravování jako kolektivního dění, přičemž se idylický svět na svém řádu a hodnotovém systému shoduje a pokaždé si jej potvrzuje. Na druhé straně babiččino vyprávění v intimním rozhovoru dvou osob směřuje k individuální identitě neodpovídající ve všem tradičním hodnotám, které jsou propagovány na dominantní úrovni textu.³

3] Jaroslava Janáčková v podobném smyslu mluví o „polaritě starosvětského a moderního v titulní postavě *Babičky*“ (Janáčková 1999: 309). „Při práci a v dodržování rituálů spojených s řádem všedních dní i svátků si vede starosvět-

Navíc její příběhy črtají koncept života, který je protikladný životu vedenému poslouchající osobou. I v tom mají vysoce individuální ráz. Vykořeněná, „bezvlastná“ kněžně, která v zimě žije ve Vídni a v létě v Ratibořicích, babička vypravuje, jak se po smrti manžela a ztráty všeho majetku při povodni vrátila domů do své rodné české vesnice, i když pruský stát jí nabídl stálou penzi a práci a vychování jejich dětí ve vojenském ústavu, respektive v ústavu pro ženy. A spíš pasivně na svůj osud čekající Kristle podává příklad aktivního jednání v podobné situaci. Obojí je ale spolu spjato. Babička byla schopna sebevědomě překročit hranice tradičního právě proto, že byla pevně zakotvena ve svém starobylém hodnotovém systému. Babiččino zprostředkování starobylého tím získává další dimenzi – nejde o pouhé dodržování určitých tradic, ale o jejich živé a smysluplné uskutečňování. Když člověk takto prohloubil starobylé zvyky, nejsou pro něho omezením, ale základem dobrého života kdekoli. Proto si babička vysoce váží i vzdělání, hlavně umění číst a psát, i když sama neměla možnost se to naučit. Psaní knih odmítá, jen když se koná bez jakéhokoli společenského kontaktu, jak to zažila v Kladsku u „takového mistra písmáře“ (Němcová 1995: 114). Její ideál vzdělání spočívá ve spojení ústní a písemné kultury, ovládat písemný jazyk pak neznamená ohraničit se vůči ústně tradované a konstituující se kultuře, ale získat další možnosti. Tak se její muž Jiří, který se původně chtěl stát knězem, „znal i v písmě, zkrátka, ten se hodil do vozu i do kočáru“ (Němcová 1995: 97).

U její dcery Terezy se takovéto spojení ovšem úplně nepodařilo; Tereza se svou oblibou samotného čtení izoluje od ostatní společnosti, která se druží při vypravování. Tím víc ale její vnučka, do které Němcová v prologu stylizuje sebe sama, naplní babiččino duchovní dědictví. Na metafikční úrovni, kterou otvírá stylizace prologu, text Němcové sám sebe opravňuje (Langer 1998b).

sky. V jednání s lidmi (nejpatrnější je to v obcování s dětmi a se zámekem) si však počíná jako moderní, nezávislá a svobodomyšlná osobnost, nacházející radost a zadosťučinění v tom, že ve svém prostoru sblíží každého s každým a pomáhá, kde zjišťuje potřebu účasti a kde pomoci může“ (tamtéž: 308).

Vyprávěcí perspektiva je na konci totožná s pohledem kněžny dívající se na babiččin smuteční průvod a text končí jejími slovy „šťastná to žena“. Tato změněná perspektiva není, jak naznačuje Langerová (1998a), skrytou stopou šlechtického původu Němcové, ale spíš stopou jejího vlastního vzdělání, které je již dávno stejného rodu jako vzdělání kněžnino a kvůli němuž již dávno stojí mimo společnost malého údolí. Jen ono naivní dítě, jak sama sebe může popisovat v modu vzpomínání, mohlo být úplně integrováno do této společnosti. Nyní se už sama stala představitelkou písemné kultury, která se může snažit jen o to, vyjádřit onu životaplnost mluveného slova v písemném projevu. Když babička na konci svěruje Barunce napsání prvního dopisu v jejím životě, který posílá dceři Johance místo osobního rozhovoru, má to také charakter iniciace do jejího pozdějšího úkolu transferovat zatím ústně tradované a praktikované do písemného jazyka. Ve figuře skromnosti srovnává v prologu implicitní autorka vlastní, jen černobílý, „perem kreslený nástin“ s barvitým obrazem, kterým by oslavila babičku, pokud by „mistrně štětcem vládnout znala“. Malířství má – jak ukázal Miloš Sedmidubský (1991) – ve fikčním hodnotovém schématu postavení ekvivalentní ústnímu vyprávění. Jako element urbánní sféry je – jinak než „osamělá“ kultura písma – kladně hodnoceno, protože může podobně jako vypravování konstituovat pospolitost: kolem obrazů namalovaných Hortensí se shromažďují nejenom děti. Malířstvím je vedle vypravování vyvoláno další tradiční médium sebetematizace idyly, přičemž oboje tady slouží k vytvoření symbiózy rustikálního a urbánního. Text takovou symbiózu načrtává tím, že malou společnost údolí prezentuje jako „ländlich eingebettete und dadurch moralisch reintegrierte städtische Kultur“ (Sedmidubský 1991: 46). Text na metafikční úrovni konstituuje sám sebe jako zdařilou symbiózu rustikální, živé ústní řeči a urbánní, knižně zafixované řeči písemné. I figura skromnosti v prologu v podstatě signalizuje převahu toho, co je rétoricky umenšováno. Vlastní „perem kreslené“ umění slova je na rozdíl od statického obrazu s to vyjádřit dynamiku ústního vypravování; je schopno zobrazit hlavní hrdinku v celé její – i rozporné – úplnosti. Autorka implicitně vyžaduje pro sebe

a svůj text status odpovídající statusu titulní hrdinky, totiž schopnost silou své integrity přirozeně sepnout zdánlivé protiklady: tradiční, „neměnnou“ (ústní) kulturu a její individuální (písemnou) proměnu. Pod idylicky jiskřícím povrchem fikčního světa textu tak nutně vznikají trhliny ve ztvárnění babičky jako představitelky starobylého řádu i svérázně jednající osoby. Stejně trhliny se objevují i na metatextové rovině, totiž v prologu, kde je textu přiznán překerní status písemné fixace vzpomínek. A právě tyto rozpory tvoří stálou estetickou hodnotu tohoto zdánlivě „neproblematického“ díla a dávají vždy podnět k jeho novému čtení.

Literatura

BERWANGER, Katrin

2001 *Die szenische Poetik Božena Němcovás. Theatralische Medialität in ihren Briefen, Reiseskizzen und Erzählwerken* (München: Sagner)

ČERNÝ, Václav

1982 Místo Boženy Němcové ve vývoji české literatury, in V. Č.: *Knížka o Babičce a její autorce* (Toronto: Sixty-Eight Publishers), s. 166–198

HROCH, Miroslav

1995 Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts. Ein europäischer Vergleich, in *Bürgertum im 19. Jahrhundert III*, ed. J. Kocka (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht), s. 197–219

1999 *Na prahu národní existence* (Praha: Mladá fronta)

IBLER, Reinhard

1993 Entwicklung und Sujet. Versuch einer Neubestimmung des literarhistorischen Stellenwerts von Božena Němcovás *Babička*, *Wiener Slawistischer Almanach*, sv. 32, s. 331–362

JANÁČKOVÁ, Jaroslava

1999 Komentář, in B. Němcová: *Babička* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 269–344

LANGER, Gudrun

1998a Kulturelle Verortung und literarische Topologie in Marie von Ebner-Eschenbachs *Božena* und Božena Němcovás *Babička*, *Bohemia*, sv. 39, s. 17–32

1998b *Babička contra Ahnfrau. Božena Němcovás Babička als nationalkulturelle „Immatrikulation“*, in *Zeitschrift für Slavische Philologie*, s. 133–169

1999 Sprachwechsel und kulturelle Identität. Božena Němcová und Marie von Ebner-Eschenbach, in *Auf der Suche nach einer größeren Heimat... Sprachwechsel / Kulturwechsel in der slawischen Welt*, ed. U. Steltner (Jena: Collegium Europaeum Jenense), s. 33–50

LEEUVEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van
2002 Ještě jednou o diglosii v Čechách, tentokrát i z genderového zorného úhlu, *Slovo a slovesnost*, č. 3, s. 178–199

NĚMCOVÁ, Božena
1995 *Babička. Obrazy venkovského života* (Praha: Prostor)

ROTH, Susanna
1991 *Babička* im Urteil tschechischer Gegenwartsautoren. Eine Umfrage, in *Zur Poetik und Rezeption von Božena Němcovás „Babička“*, ed. A. Guski, (Wiesbaden: Harrassowitz), s. 260–320

SEDMIDUBSKÝ, Miloš
1991 Das Idyllische im Spannungsfeld zwischen Kultur und Natur: Božena Němcovás *Babička*, in *Zur Poetik und Rezeption von Božena Němcovás „Babička“*, ed. A. Guski (Wiesbaden: Harrassowitz), s. 27–79

VODIČKA, Felix
1958 Místo *Babičky* ve vývoji české literatury, in F. V.: *Cesty a cíle obrozené literatury* (Praha: Československý spisovatel), s. 249–318

Irina Wutsdorff, M. A., Heidelberg